

In memoriam F. A. Nickerl a O. Nickerl. Pohled do historie poznávání motýlů v Čechách

V závěru r. 2013 uplynulo 200 let od narození jednoho ze zakladatelů lepidopterologie v Čechách, prof. Franze Antona Nickerla (1813–71; obr. 3). Tento pražský německý učenec, původním vzděláním lékař, založil pozoruhodnou rodnou entomologickou tradici, v níž pokračoval jeho syn, rovněž lékař, vládní rada Ottokar Nickerl (1838–1920) a částečně též vnuk, oční lékař Ottokar Nickerl jun. (1873–1904), jemuž však v důsledku velmi krátkého života nebylo dopřáno nesporné entomologické vlogy náležitě rozvinout.

Stručné představení obou osobností

Otec F. A. Nickerla, obchodník Anton Josef, pocházel ze západočeské Toužimi a do Prahy se přestěhoval počátkem 19. stol. před narozením syna Franze Antona. Rodina později bydlela v malebném dvoupatrovém domě v dolní části Václavského náměstí, kde se také nalézaly proslavené sbírky přírodnin, zejména hmyzu, posléze zaplňující většinu domovních prostor. F. A. Nickerla a O. Nickerla sen. vzhledem k jejich celoživotnímu zájmu o faunu motýlů Čech, doprovázenému rozsáhlou publikační a organizační aktivitou, můžeme bez jakékoli nadsázky považovat za skutečné průkopníky a zakladatele oboru lepidopterologie v Čechách a částečně i v celých českých zemích. Odkaz rodiny Nickerlů je však mnohem širší, především O. Nickerl sen. byl všestranný člověk, s velkým kulturním rozhledem a schopnostmi (mimo jiné s nevšedním hudebním nadáním), navíc národnostně a jazykově tolerantní (výborně hovořil a psal česky). Byl jen letmé nastínění tohoto odkazu se však zcela vymyká poslání předkládaného příspěvku.

Všestranný přírodovědec F. A. Nickerl působil jako asistent zoologie a mineralogie na pražské univerzitě, kustod zoologických sbírek Muzea království Českého, redaktor pražského německého přírodovědného časopisu *Lotos* a posléze profesor přírodních věd a technického zbožíznalství na tehdejší pražské polytechnice. Byl členem mnoha entomologických společností v Evropě. Vážná plicní choroba, která byla hlavní příčinou jeho předčasné smrti, mu v posledních letech života znemožnila dokončit mnohé plány. Lze říci, že přes rozsáhlé zájmy a schopnosti většinu života zasvětil studiu motýlů, zejména na území rodných Čech (resp. staroslavného Království českého). Svou první lepidopterologickou práci o denních motýlech publikoval v r. 1837 a dedikoval ji tehdy ještě žijícímu nestorovi české přírodovědy, hraběti Kašparu Šternberkovi (zemřel v r. 1838). Nepochybně ji lze označit za první vědecky pojatou studii o motýlech českých zemí. V r. 1850 F. A. Nickerl vydal první díl zamýšlené souborné publikace o motýlech Čech, další části však již nedokončil. Popsal několik pro vědu nových druhů motýlů, také z území Čech, např. krásněnku *Fabiola pokornyi* (tři druhy byly pojmenovány na jeho počest, nejnámější je „pražská“ múra travačka Nickerlova – *Luperina nickerlii* Freyer, 1845). Pokud mu zdraví umožňovalo, nejraději pobýval v terénu a studoval svou oblíbenou skupinu tzv. drobných motýlů (*Microlepidoptera*). Jezdil za nimi nejen do bezprostředního okolí Prahy (velmi rád sbíral na Zbraslavsku, kde na skále tehdy nezalesněného Břežanského údolí po jeho smrti umístil entomologický odbor Společnosti pro fysio-

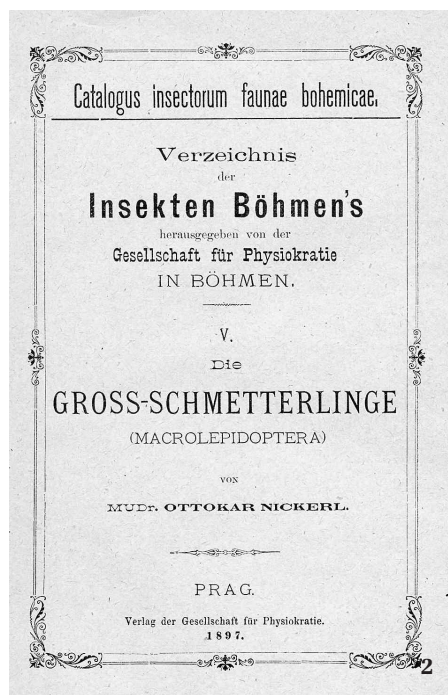
3

kracii v Čechách v r. 1873 zdálky viditelnou pamětní desku s nápisem *In memoriam F. A. Nickerl*, obr. 8; viz Živa 1989, 2: 75–76 a 2001, 3: XXXV–XXXVI), ale i do vzdálenějších koutů Čech a dalších zemí tehdejšího Rakouska, resp. Rakousko-Uherska. Obsáhlou sbírku, oceňovanou především pro velké zastoupení drobných motýlů, převzal po jeho smrti syn Ottokar.

O. Nickerl sen. byl podobně jako jeho otec velmi činorodý a zanechal po sobě rozsáhlé dílo. Ač lékař, zasvětil v souladu s tradicí prakticky celý život přírodním vědám. Působil jako asistent na univerzitě, později nakrátko získal profesuru na polytechnice. V polovině 70. let pedagogickou dráhu ukončil a nastoupil jako přednosta dvou výzkumných zemědělských stanic, kde se zabýval semenářstvím a výskytem zemědělských a lesních škůdců (proto ho můžeme považovat i za jednoho z průkopníků užité entomologie u nás). Dále lze zmínit jeho významný podíl na vzniku proslulé Společnosti pro fysiokracii v Čechách (založena 1869; fysiokracie byl ekonomický směr vyzdvihující význam zemědělství a přirozeného řádu), v jejímž rámci zřídil v r. 1872 entomologický odbor, který později začal vydávat kromě jiných publikací známé Seznamy hmyzu českého (1892–1905). Stejně jako jeho otec byl zaníceným sběratelem přírodnin a za svého života dokázal nashromáždit obrovskou sbírku, z hmyzu zejména brouků a motýlů. Byl v kontaktu s mnoha tehdejšími věhlasnými entomology a sběry z celého světa pro něho pořizovali nejen přírodovědci, ale také cestovatelé (např. Emil Holub, Josef Kořenský nebo Enrique Stanko Vráz) a další osobnosti. Z jeho rozsáhlé publikační činnosti musíme zmínit především lepidopterologické práce. Nejprve v letech 1894 a 1897 vydal v rámci zmíněných Seznamů hmyzu českého dvoudílný přehled motýlů Čech, poté v letech 1906–10 uveřejnil v pěti dílech publikacích podrobné údaje k většině druhů motýlů zjištěných

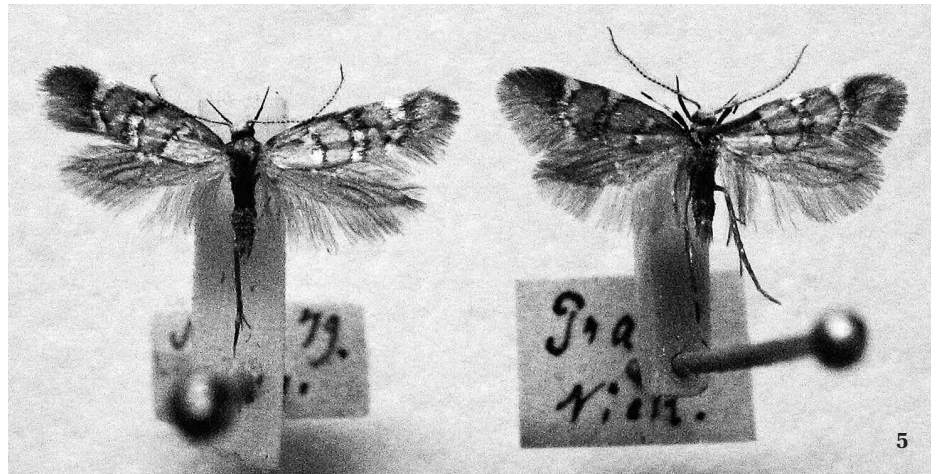
1

2

1 a 2 Titulní strany dvoudílného Seznamu motýlů Čech z let 1894 a 1897 O. Nickerla. Práce vyšly současně v obou zemských jazycích.

3 Franz Anton Nickerl (1813–71). Z archivu autora

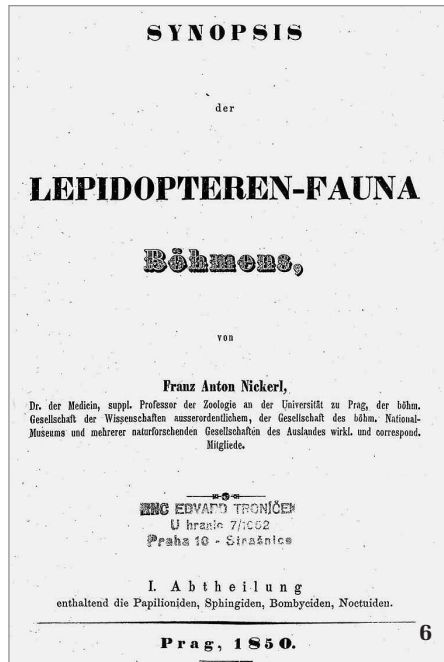

do té doby v Čechách. Napsal také více prací o broucích, včetně popisů dvou nových druhů nosorožků (v atraktivním rodu *Goliathus* popsal r. 1887 druh *G. atlas* – dnes však není jeho druhový status většinou uznáván). Jméno O. Nickerla nese řada taxonů hmyzu, především brouků (např. mnoho druhů krasců po něm pojmenoval známý Jan Obenberger). V závěru života se cítil velmi osamocen (přežil svou manželku i čtyři děti, po nichž nezůstali žádní potomci). Nedlouho před svou smrtí se rozhodl odkázat veškerý rodinný majetek Muzeu království Českého v Praze a uvedl to ve své závěti. Dnešní Národní muzeum (NM) tímto způsobem získalo nesmírně cennou sbírku (počet exemplářů hmyzu byl odhadnut nejméně na půl milionu) a rozsáhlou knihovnu. Prodej domu na Václavském náměstí a další aktiva rodiny umožnily založení Nickerlova fondu, z něhož byl financován vznik entomologického oddělení NM, vydávání periodika (sborníku *Acta Entomologica Musei Nationalis Pragae*) a nákup dalších sbírek hmyzu. Význam ušlechtilého činu O. Nickerla sen. nejlépe vystihují slova vedoucího muzejního pracovníka a významného entomologa J. Obenbergera, který v r. 1939 napsal: „Naše hmyzí sbírky čítají dnes daleko přes dva miliony kusů a že je máme – to je největším dílem zásluhou Nickerlova odkazu.“

Počáteční stav poznání motýlí fauny Čech

Do konce 18. stol. nelze v podstatě hovořit o systematickém pokusu shromáždit poznatky o výskytu motýlů z území vymezeného historickými hranicemi Čech. V souborném přehledu literatury o motýlí fauně Čech – zpracovaném nejvýznamnějším následovníkem obou Nickerlů, Jakobem Sterneckem, a uveřejněném v r. 1929 v díle *Prodromus motýlí fauny Čech* (v originále *Prodromus der Schmetterlingsfauna Böhmens*) – je z tohoto období citován jediný pramen, a to dílo Franze W. Schmidta. Jde o práci z r. 1795, shrnující všechny do té doby známé druhy zvířat z Čech. Uvádí celkem 511 druhů motýlů, včetně zcela nepravděpodobných údajů, a její hodnota je především dobově historická, jak poznamenal sám J. Sterneck.

Můžeme tedy považovat za jisté, že do období působení F. A. Nickerla byly poznatky o motýlí fauně Čech útržkovité a navíc dost neuspořádané. Z valné většiny se pravděpodobně týkaly nápadných

druhů v kolekcích přírodnin v kabinetech učitelských ústavů a škol, případně v soukromých sbírkách (hlavně učitelů, lékařů a kněží). Dále také prostřednictvím zmínek o jejich výskytu v učebnicích a hospodářských knihách (hlavně tzv. škodící druhy). Celkem byl podchycen výskyt několika set druhů (vzhledem k práci Schmidtové lze uvažovat o 400–450 druzích).

Období působení rodiny Nickerlů

F. A. Nickerl uveřejnil svou první soubornou práci, věnovanou denním motýlům (skupině čeledí dříve nazývaných nejčastěji *Rhopalocera*, dnes patřících do nadčeledi *Papilionoidea*), v r. 1837, a to pod názvem *Böhmens Tagfalter*. Uvádí zde 117 druhů řazených do 13 rodů. Jak již bylo řečeno, jde o první skutečně kritickou vědecky pojatou publikaci tohoto druhu. Poté pozornost zaměřil na studium ostatních tzv. velkých motýlů (*Macrolepidoptera*) a v r. 1850 uveřejnil první část plánovaného přehledu motýlů Čech (v originále *Synopsis der Lepidopteren-Fauna Böhmens*). Dílo obsahuje celkem 583 druhů a zahrnuje celou skupinu v tehdejšímu pojetí, s výjimkou píďalkovitých (*Geometridae*). Za zmínku stojí, že v ní po 13 letech „znovu“ uvádí výčet známých druhů denních motýlů, který mezitím vzrostl ze 117 na 128. V letech po r. 1850 F. A. Nickerl

postupně shromažďoval podklady pro vydání dalšího dílu *Přehledu*, tedy doklady o výskytu píďalkovitých a souboru čeledí drobných motýlů. Na tomto místě musíme udělat odbočku, aby si čtenář neznalý poměru druhového bohatství obou skupin mohl učinit představu o povaze tohoto úkolu – skupina čeledí *Microlepidoptera* představuje v našich podmínkách více než 60 % celkového druhového spektra motýlů a jejich studium je, už vzhledem k velikosti těla, mnohem obtížnější. Šlo tedy o nesmírně rozsáhlé a náročné studium, na hranici možností jednotlivce, byť i velmi dispozaného. Slovy jeho syna z r. 1894: „Otec můj, jenž od r. 1857 až do konce života svého (r. 1871) takřka všechen volný čas svůj věnoval studiu *Microlepidoptera*, nebyl pro mnohonásobné zaměstnání své, později pak pro stálou churavost bohužel s to, aby uveřejnil zápisky své o přehojných pozorováních biologických, týkajících se motýlů drobných.“ Úkolu dokončit dílo se proto ujal O. Nickerl, a to více než zdárně.

V rámci přípravy trvající zhruba 20 let (v období 1874–94) se věnoval pozorování výskytu motýlů (v okolí Prahy, ale i např. na Křivoklátsku nebo v Krušnohoří) a současně studoval dostupné sbírky jiných entomologů, působících hlavně ve středních Čechách (např. J. Pokorného, který „sbíral“ již s jeho otcem, nebo J. Müllera a K. Bernarda). Dále také shromažďoval údaje jiných spolehlivých autorů, jako byli např. J. E. Fischer v. Röslerstamm a J. J. v. Mann, působících v lepidopterologicky velmi zajímavé oblasti severních Čech. Výsledkem této práce byl první souborný přehled motýlů Čech, jenž vyšel v letech 1894 (*Microlepidoptera*) a 1897 (*Macrolepidoptera*) v rámci zmíněné edice *Catalogus insectorum faunae bohemicae*, vydávané Společností pro fyziokracii v Čechách. Oba seznamy obsahují celkem 2 130 druhů motýlů, formou prostého výčtu taxonů. V následujících letech 1906–10 proto uveřejnil v edici *Beiträge zur Insekten-Fauna Böhmens* sérii pěti samostatných publikací blíže charakterizujících výskyt jednotlivých druhů, čímž doplnil chybějící části otcova díla *Synopsis der Lepidopteren-Fauna Böhmens* a práci tak fakticky dovršil. V posledním desetiletí života (po smrti manželky Kristýny v r. 1911) již nepublikoval, žil v ústraní a staral se o své ohromné sbírky, které v závěti z r. 1919 odkázal pražskému zemskému muzeu.

4 Příklad druhu drobného motýla vědecky popsaného F. A. Nickerlem z území Čech – krásněnka *Fabiola pokornyi* (Nickerl, 1864). Český kras (2013)

5 Historické dokladové exempláře krásněnky *F. pokornyi*. Jedinec vpravo byl ulovený a preparovaný pravděpodobně samotným F. A. Nickerlem. Ze sbírek Přírodovědného muzea ve Vídni

6 Titulní strana práce Synopsis der Lepidopteren-Fauna Böhmens z r. 1850

7 Hnědásek *Melitaea aurelia* (Nickerl, 1850). České středohoří (2013). Druh nesoucí platné jméno stanovené F. A. Nickerlem, typová lokalita se však nenachází v Čechách, ale v Bavorsku. Foto M. Žemlička

8 Pamětní deska F. A. Nickerla v Břežanském údolí (obnovená péčí Městského úřadu Praha – Modřany a hudební skupiny Spirituál Kvintet v r. 2013) Snímky J. Lišky, není-li uvedeno jinak

Období po smrti O. Nickerla

Na zakladatelskou práci obou ctihodných mužů plynule navázala činnost stále početnější obce lepidopterologů. Jejím hlavním představitelem se v první polovině 20. stol. nesporně stal Jakob Sterneck, který v letech 1929 a 1933 vydal vlastním nákladem dvoudílný Prodromus motýlí fauny Čech (přičemž první díl *Macrolepidoptera* zpracoval sám, druhý *Microlepidoptera* společně se znalcem drobných motýlů Franzem Zimmermannem). Jde o dílo zcela mimořádné, obsáhlé a přitom velmi kritické, v mnoha ohledech dodnes nepřekonané. V obou knihách je doložen výskyt 2 413 druhů, oproti publikaci O. Nickerla z konce 19. stol. je tedy zaznamenán nárůst skoro o 300 druhů.

Po vydání díla J. Sternecka (spolupracoval téměř s 50 německy a česky mluvícími lepidopterology) nastává dlouhé období, kdy v Čechách další souborné zpracování motýlí fauny chybí. To však neznamená, že nedochází k rozšiřování poznatků o výskytu tohoto atraktivního hmyzího řádu. Podílejí se na něm desítky amatérských i profesionálních pracovníků, v druhé polovině 20. stol. v důsledku válečných a poválečných událostí převážně jen české národnosti. Když posléze koncem století (v r. 1997) vyšel nový Katalog motýlů Čech, zpracovaný desetičlenným kolektivem autorů (pozn. redakce: pod vedením I. Nováka a J. Lišky), bilance tomu odpovídala – z Čech se uvádí již téměř 2 950

druhů motýlů. Nárůst poznatků a intenzita práce je mimo jiné patrná z následujícího srovnání: zatímco Sterneck ve dvoudílném Prodromu cituje necelých 500 prací, které vznikly od počátku zkoumání do doby vydání díla (tedy za ca 130 let), Katalog z r. 1997 již zahrnuje přes 1 000 prací zveřejněných od doby Sterneckova Prodromu (za období asi 65 let).

Poslední dostupná studie na toto téma pochází z r. 2011 – Z. Laštůvka a J. Liška v ní uvádějí přes 3 025 druhů, které byly doposud na území Čech zaznamenány. Je patrné, že počet zjištěných druhů sice stále stoupá, ale podstatně pomaleji (navzdory pokračujícímu intenzivnímu a efektivnímu výzkumu), a tak se zřejmě blíží svému hypotetickému limitu. Svědčí to mimo jiné o skutečnosti, že míra prozkoumanosti motýlí fauny tohoto území je již značně vysoká a dalších „nových druhů“ (doposud přehlížených nebo nově kolonizujících) se bude nalézat stále méně. Pokud bychom se pokusili odhadnout vývoj poznání v blízké budoucnosti (několika desetiletí), lze v rámci Čech uvažovat o dosažení počtu kolem 3 100 druhů motýlů.

Stav poznání fauny motýlů ČR a okolních zemí

Dosud jsme se zabývali výhradně Čechami, což mělo své důvody pramenící z historické podmíněnosti, nyní se podíváme také na Moravu a do Slezska. České země byly dříve do značné míry samosprávné územní celky, což se promítalo i do přírodovědeckých aktivit. Proto také faunistický výzkum byl až do poloviny 20. stol. striktně prováděn a publikován samostatně a tato tradice v zásadě přetrvává dodnes.

Z celého teritoria České republiky do současnosti známe výskyt téměř 3 450 druhů motýlů, což v praxi znamená, že území Moravy a malé části tzv. českého Slezska je druhově významně bohatší než vlastní Čechy (podle aktuálních poznatků o zhruba 250 druhů). Přitom území Čech (zaujímací 52 tisíc km²) má přibližně dvojnásobnou rozlohu ve srovnání s Moravou a českým Slezskem (27 tisíc km²). Zjištěná vyšší diverzita motýlů ve východní části naší republiky (ca 3 300 druhů) nepramení ani tak z odlišné míry prozkoumanosti území (ta je přibližně srovnatelná), jako spíše ze skutečnosti, že toto území je „bioticky“ mnohem pestřejší (jde o otevřenou oblast, kde se střetávají vlivy hned čtyř biogeografických podprovincií, zatímco Čechy,

orograficky navíc silně izolované, leží pouze v jedné z nich).

Podíváme-li se do okolních států, zjistíme, že rozmanitost motýlí fauny českých zemí je s nimi přinejmenším srovnatelná. Seřazeno vzestupně: z Polska je známo přes 3 150 druhů (rozloha 313 tisíc km²), ze Slovenska ca 3 600 druhů (49 tisíc km²), z celého Německa pak kolem 3 600 druhů (357 tisíc km²; ze samotného Bavorska, velikostí srovnatelného s ČR, přibližně 3 230 druhů), a z území Rakouska přes 4 000 druhů (84 tisíc km²; z Dolních Rakous, rozlohou srovnatelných s Moravou, známe kolem 3 500 druhů). Zbývá zdůraznit, že uvedené počty se týkají všech doposud zjištěných druhů (jde tedy o jakousi historickou bilanci za posledních asi 200 let). Recentní fauna jednotlivých území všechny tyto druhy přirozeně neobsahuje. Velkou většinu z nich však nepochybně stále ano (podle stavu v nejlépe prozkoumaných skupinách lze uvažovat o zhruba 90–95 %). Ve srovnání s minulostí ale v posledním období plošně prudce klesá početnost většiny druhů a zmenšují se i jejich dílčí areály, zřejmě především v souvislosti s probíhajícími rozsáhlými změnami přírodního a životního prostředí celého krajinného prostoru střední Evropy. Můžeme tedy uzavřít, že se druhová rozmanitost motýlů v měřítku velkých územních celků zatím příliš nesnižuje (i citlivé druhy dokáží často dlouho přežívat na omezených refugiiích), dramaticky však klesá druhová početnost, a to napříč většinou typů stanovišť (a skupin motýlů). Tento trend, jehož nástup se dá vysledovat do 80. let 20. stol., v poslední době velmi zesílil, aniž bychom měli úplnou představu o všech jeho příčinách.

Závěrem

Předkládaný příspěvek si především kladl za cíl připomenout zásadní podíl významné „entomologické“ rodiny Nickerlů na zkoumání motýlí fauny Čech a upozornit na počáteční zlaté období historie tohoto oboru u nás. Pro zájemce o bližší informace lze uvést, že přehled literárních pramenů vztahujících se k osobám F. A. Nickerla a O. Nickerla naleznou v časopise Acta entomologica Bohemoslovaca (1971, 68, 1: 60–62). Podrobnosti k výskytu motýlů v ČR a potažmo i v okolních zemích – prostřednictvím literárních odkazů – obsahuje komentovaný seznam motýlů České republiky (Biocont Laboratory, Brno 2011).